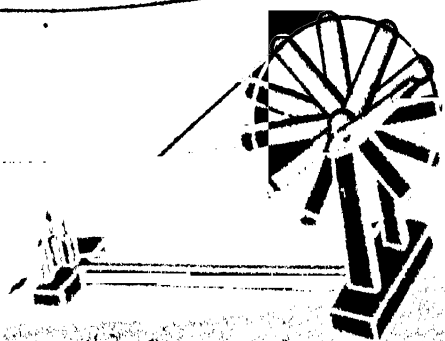

ભારતીય રાષ્ટ્રકોશ

અખનાર:

કીર્તિ ૨ અખના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમિક ૧૫૮૦૩ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ

વિષય ભર : ૭૫ : ૪૩

ભારતીય રાષ્ટ્રદૂત

સંપાદક :

ડૉ. નારાયણ મુખરાવ હડકર
સેક્રેટરી જનરલ, હિંદુસ્તાની સેવાદલ.

અનુવાદક :

વિઠલદાસ ઠાકોરદાસ

૧૯૩૧

કિંમત ૨ આના

પ્રકાશક :

લક્ષ્મણ સુખરાવ હડીકર

૭૫૩, સદાશિવ પેઠ, પૂના.

સુખરાવ સિદ્ધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમરાવતી
સુખરાવ સિદ્ધાપીઠ ગ્રંથાલય

મુદ્રક :

પુરુષોત્તમ નારાયણ વઢે
ધી મરાઠા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
લેમિંગટન રોડ, મુંબઈ નં. ૭.

બે બોલ.

—:૦:—

હિન્દુસ્તાની સેવાદળના મુખ્ય ઉત્પાદક અને આ પુસ્તિકાના મૂળ લેખક ડા. ના. સુ. હડીકર અને સુપ્રસિધ્ધ મરાઠી નટકકાર શ્રી. ભાર્ગવરામ વિકૃલ વરેરકરની પ્રેરણાથી 'ભારતીય રાષ્ટ્રવજ્ર'ના અનુવાદનું કામ મારા મિત્ર શ્રી. વિકૃલદાસ ઠાકોરદાસે ઉપાડી લીધું; તેમણે તે કરી તેમાં કાંઈ સુધારા વધારા કરવાનું કામ મને સોંપ્યું.

અનુવાદ, બન્યું છે ત્યાંસુધી મૂળને સજ્જશઃ અનુસરીને કર્યો છે. છત મરાઠી ભાષાપરના અધૂરા કાબુને લીધે તેમાં દોષો રહી જવાનો સંભવ છે. સુર વાચકનું તે તરફ ધ્યાન દોરાતાં અમને જણાવશે તો કૃપા થશે.

પુસ્તિકાના મૂળ લેખક ડા. હડીકરે રાષ્ટ્રવજ્રનો વિષય જાણે પોતાના જીવન સાથે વણી લીધો છે, એમ કહીએ તો ચાલે. અણીથી પણી સૂધી આ આખો વિષય એમણે આ પુસ્તિકામાં બહુ સુવિલખ્ત રીતે સમજાવ્યો છે; અને મૂળ મરાઠી આવૃત્તિ કરતાં તેના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રથમ આવૃત્તિ વહેલી અપી જઈતેની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ સાંપડશે તો જુદા જુદા દેશોના રાષ્ટ્રવજ્ર સંબંધી વિશેષ માહેતી ડોક્ટર સાહેબ પાસેથી લખાવી તેનો ઉપયોગ બીજી આવૃત્તિમાં કરવામાં આવશે; અસ્તુ.

માહા વદ ૧૧ ૧૯૮૭
મીરગામ બેકરોડ,
મુંબઈ.

}

છા. ડા. જાગીરદાર.

પ્રસ્તાવના.

—૦—

રાષ્ટ્રધ્વજસંબંધી પ્રશ્ન માહિતી મેળવી તેને જાગૃત થયેલી હિંદી જનતા સમક્ષ મૂકવી અને હાલમાં સર્વત્ર થતી ધ્વજવંદન વિધિને સર્વ સાધારણ અને પધ્ધતિસર કરવી એવી ઇચ્છા આજ એ ત્રણ વર્ષ થયાં મારાં મનમાં હતી, પણ વિશેષ કામના ઓળંગે લીધે તેમ કરવાનો બિલકુલ અવસર મળેલો નહિ અકસ્માત્ થાણાના કારાગૃહમાં હવા ખાતા, બુલદાણાની થંડી હવામાં કિંચિત્ વિશ્રાંતિ લેતાં જે કંઈ સગવડ મળી તેનો ઉપયોગ આ લેખ માટે કરું છું.

જે “હિન્દુસ્તાની સેવાદળ” નામની સંસ્થાનો અમે પ્રારંભ કીધો, તે સંસ્થાએ હાલના ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજનો અને તેને લગતી કરવાની વંદન-વિધિનો અમારી સમજ મુજબ રીતસર અભ્યાસ કરી લારતના ખૂણે-ખૂણામાં તેનો પ્રચાર કરવાનું કામ ઘણું અંશે કીધું છે. આ વાત સુવિદિત છે, તોપણ તેમાં ભૂલો રહેજી અને જે પ્રકારે આ વંદનવિધિ સર્વત્ર થવો જોઈએ એમ અમને લાગે તે પ્રમાણે તે થતો નથી. આનું મુખ્ય કારણ એજ કે હિંદી જનતાને રાષ્ટ્રધ્વજ એટલે શું તેનીજ યરાયર ખયર નથી; અને મૂળ રાષ્ટ્રધ્વજનોજ જ્યાં યરાયર ખ્યાલ નહિ, ત્યાં તેને લગતી કરવાની વિધિ બદલનો પણ ખ્યાલ ક્યાંથી હોય? મતલબ કે પ્રથમ રાષ્ટ્રધ્વજ સંબંધમાં યથાયોગ્ય માહિતી આપ્યા પછી તે માટે કરવાની વિધિની રીતસર સમજણ પાડવી એવું મનમાં આવતાંજ અમે આ પ્રયત્ન આરંભ્યો છે.

આજ હિંદુસ્તાનમાં આ વિષયપર રીતસર લખાયલું એક પણ પુસ્તક મળતું નથી. એટલુંજ નહિ, તે સંબંધમાં વિશેષ વિચારજ થયેલો દેખાતો નથી; અને તેથીજ આ માર્ગદર્શનની આજ આવશ્યકતા લાગે છે.

આ નાનાં પુસ્તકમાં ઘણી ખરી ખામતો લખવાની રહી ગઈ છે, એ અમે યરાયર જાણીએ છીએ. તો પણ પહેલી આવૃત્તિ ખર્લાંસ થયે, બીજી

આવૃત્તિ કાઢવાનો સુપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તે દરમ્યાન અમે આ વિષયનો અમારો અભ્યાસ ચાલુ રાખી જગતનાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોમાં ધ્વજ-સંબંધી પ્રચલિત જુદી જુદી કલ્પનાઓનો અને માહિતીનો લાભ લઇશું અને તેનો ખીણ આવૃત્તિમાં સમાવેશ કરીશું, પણ તે દરમ્યાન આ દેખોનો ઉપયોગ થશે એમ આશા છે.

આપણે અત્યારસુધી પરતંત્ર હોવાથી ખીજે જેટલું પાણી પાય તેટલું પીએ છીએ. આપણામાં હવે કાંઈ સ્વમાન જેવું આવવા માંડ્યું છે. “આ દેશ મારો, હું આ દેશનો” આ દશ અક્ષરોનો મંત્ર હવે આપણે કાંઈક જપવા લાગ્યા છીએ. ભરતખંડનું સ્વામિત્વ એ અમારું છે, ખીજનું નથી એ કલ્પના હાલમાં દૃઢ થવા લાગી છે. આપણો દેશ ખીજ રાષ્ટ્રોપ્રમાણે સ્વતંત્ર થાય અને તે સાથે આપણો એક ધ્વજ હોવો જોઈએ એમ હવે આપણે કાંઈક લાગવા માંડ્યું છે. તેથીજ હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણામાં ચરખાથી યુક્ત ત્રિરંગી ધ્વજને આપણા રાષ્ટ્રનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ સમજી પ્રેમ અને માનથી ફરકાવવામાં આવે છે. વિવિધ જાતિઓ, ધર્મ પંથો અને મતમતાંતરથી વિભક્ત થયેલા આપણા આ અભાગી પરતંત્ર દેશમાં આજ ત્રિરંગી ધ્વજએ પોતાનું માથું ઉંચું કાઢ્યું એ ખરેખરજ સારી નિશાની છે.

આમ છતાં “ આ ધ્વજ અમને પસંદ નથી ” “તે ઉપરના વિલક્ષણ રંગો અમને નહિ જોઈએ” “ તે ઉપર ચિત્રેન્ના ચરખાની બિલકુલ જરૂર નથી ” આ રાષ્ટ્રીય નથી ” એવા પ્રકારના ધ્વનિ કોઈ કોઈ ઠેકાણેથી નીકળેલા અમારા સાંભળવામાં આવ્યા છે. આપણું રાષ્ટ્ર આજપર્યંત આલ્યાવરણમાં હોવાને લીધે હાલના ત્રિરંગી ધ્વજસંબંધી નીકળનારા આ વિરૂધ્ધ ધ્વનિઓ સ્વાભાવિક છે, એ અમે ભૂલ્યા નથી. પરંતુ આપણું રાષ્ટ્ર પૂર્ણ સ્વતંત્ર થયા પછી આ ધ્વજ આજ સ્વરૂપમાં આમજ કાયમ રહેશે એવી કલ્પના પણ આપણે શું કરવા કરવી ? સ્વતંત્ર થયા પછી આનું સ્વરૂપ બદલાશે નહિ એમ પણ કેમ કહેવાય ? અન્ય પરતંત્ર દેશોનો ઇતિહાસ આપણે શું શીખવે છે ? કદાચિત આજના ધ્વજનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર બદલાએ ખરું ! તો પણ જેને માટે હજારો યુવકોએ સ્વાર્થ-

ત્યાગ કરીને અનંત કષ્ટ શોધ્યાં છે. અને હાલમાં પણ શોધી રહ્યાં છે. એવો આજનો ત્રિરંગી ધ્વજ આપણે સ્વતંત્ર થઇએ ત્યાંસુધી તો કાઇપણ પ્રકારની કચકચ ન કરતાં ' આપણો છે, ' એમ આપણે કાં કહેવું નહિ ? અને તેને આપણે યથાવિધિ વંદન કાં કરવું નહિ ? ધ્વજ એ રાષ્ટ્રનું પ્રતીક છે અને તેની રાષ્ટ્રને અત્યંત જરૂર છે; આપણા છોકરા છોકરીઓની નજર સામે તો તેને સદેવ રહેવાદો. તેને ખાતર એટલેજ આપણી પ્રિય ભારત-માતાને ખાતર આપણે હોમાઇ જવાનું છે, એ ભાવના તો તે લોકામ ઉત્પન્ન થયા દો; એટલે સ્વતંત્ર થયા પછી બદલવામાં આવનાર ધ્વજ માટે પણ તેને અભિમાન થશે, અને તેને માટે પ્રાણપણે પણ કરવા તે તૈયાર થઈ રહેશે.

ધ્વજ કેવો હોવો જોઇએ તે માટે વાદવિવાદમાં ન ઉતરતાં ધ્વજ માટે અભિમાન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા પૂરતો અને તે સંબંધી થનાર વિધિની રીતસર માહિતી કરી લેવા પૂરતો આ પુસ્તકનો થોડો ઘણો ઉપયોગ થાય એવી અમારી અંતરની ઇચ્છા છે. છોકરા, છોકરીઓને પણ ધ્વજનો આ પાઠ શીખવવામાં આવે માટે આ પુસ્તક કાળજીપૂર્વક લખી છાપવામાં આવ્યું છે. અને તેનો ફેલાવો બધે થાય માટે તે અતિશય સસ્તું વેચવાની તકદારી રાખી છે. તો પણ આ પુસ્તકમાં આપેલી માહિતી સર્વ સુઝ બંધુ અને ભગિનીઓએ જાતે મેળવી લઈ પોતાના છોકરા, છોકરીઓને પણ તે સારી રીતે સમજવી દેવી અને આપણા રાષ્ટ્રધ્વજ બદલ તેઓના મનમાં અભિમાન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાં એવી અમારી તેમને સવિનય પ્રાર્થના છે.

આ નાનું પુસ્તક લખવાની બાબતમાં અમને અમારી સંસ્થાના સર્વ ચાલકોની તો સહાય મળેલીજ છે, પણ તે ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ નાટકકાર શ્રી. ભાગવરામ વિકુલ વરેરકર, ખુલદાણાના શિક્ષક શ્રી. ગોવિંદ દિનકર નામજેશી અને ત્યાંના અમારા અનેક યુવાન મિત્રો તેમજ અંકોલાના સરસ્વતિ મંદીરના અને ટિળક-રાષ્ટ્રીયશાળાના શિક્ષક, શ્રી. લક્ષ્મણરાવ પિંગળે ઇત્યાદિ ગૃહસ્થોએ જે મદદ કરી છે તે બદલ અમે તે સર્વાના અણિ છીએ.

ના. સુ. હડીકર

અનુક્રમણિકા.

વિષય

પાન

પાઠ ૧ લો—રાષ્ટ્રનું પ્રતીક	૧
„ ૨ જો—રાષ્ટ્રધ્વજની ઇજ્જત	૩
„ ૩ જો—રાષ્ટ્રધ્વજની શરૂઆત	૫
„ ૪ થો—રાષ્ટ્રધ્વજ ભતિદર્શક નથી	૮
„ ૫ મો—રાષ્ટ્રધ્વજ કેવો જોઈએ	૧૦
„ ૬ હો—હિન્દુતાની સેવાદળ અને રાષ્ટ્રધ્વજ	૧૧
„ ૭ મો—ધ્વજવંદન વિધિની પૂર્વતૈયારી	૧૩
„ ૮ મો—ધ્વજરોપણ વિધિ	૧૭
„ ૯ મો—ધ્વજવતારણવિધિ	૧૯
„ ૧૦ મો—ક્યાં, કેાણ અને કેમ ?	૨૧
„ ૧૧ મો—ધ્વજવંદનની કવાયત	૨૩
„ ૧૨ મો—જયજયકાર	૨૬
„ ૧૩ મો—ખાસ લક્ષમાં દાખવાની વાતો	૨૮

પુરિશિષ્ટ ૧—રાષ્ટ્રગીતાદિ ગાયનો

- „ ૨—ધ્વજવંદન તથા ‘ નમસ્તે ’ કવાયત (ચિત્રો)
 „ ૩—ધ્વજવંદન વિધિનું ક્ષેત્ર (નકશા)

ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ

—o—

પાઠ ૧ લો.

રાષ્ટ્રનું પ્રતીક.

રાષ્ટ્ર ધ્વજ એ રાષ્ટ્રનું પ્રતીક છે. રાષ્ટ્રના અસ્તિત્વનું એ મૂર્તિમંત ચિન્હ છે. દેશમાં પ્રચલિત સર્વ ધર્મ, સર્વ જાતી, સર્વ પંથને એકત્રીત કરનાર તે મહામંત્ર છે. રાષ્ટ્રધ્વજ રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું સર્વોત્કૃષ્ટ ચિન્હ હોઈ તેનું સન્માન એટલે રાષ્ટ્રનું સન્માન અને તેનું અપમાન એટલે રાષ્ટ્રનું અપમાન એવી સર્વ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની ભાવના છે. એટલે કે ધ્વજમાટે પ્રેમ એટલે રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ધ્વજનું અપમાન એટલે રાષ્ટ્ર દ્રોહ. આમ હોવાને લીધે રાષ્ટ્રધ્વજ માટે પ્રાચીન અર્પણ કરવો, એટલે રાષ્ટ્ર માટે હોમાદિ જનું

વાસ્તવિક રીતે જોતાં ધ્વજ એટલે કપડાનો એક ગમે તેવો નાનો અથવા મોટો ટુકડો, પરંતુ સાદા પત્થરમાંથી મૂર્તિ બનાવી તેમાં દેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી એટલે જે પ્રમાણે તેને દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે વસ્ત્રને ચોક્કસ રંગ આપી તેની ઉપર ખાસ ચિન્હો દોર્યા અને ધ્વજ એવું નામ આપી, જનતાએ તેનો સ્વિકાર કર્યા, એટલે તેજ કપડાને રાષ્ટ્રધ્વજની પદ્ધિ મળે છે, અને પછી રાષ્ટ્રનાં પ્રતીક અથવા પ્રતિનિધિ તરીકે તેને માન મળવા માંડે છે.

જે રીતે દેવની મૂર્તિ દ્રવ્યીએ પડતાંજ ભાવિક મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ તેને ગમસ્કાર કરે છે, તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રધ્વજ દ્રવ્યીએ પડતાંજ દેશના પ્રત્યેક મનુષ્યનું મસ્તક સન્માનપૂર્વક આપોઆપ નમે છે, અને તેને તે ભાવપૂર્વક પ્રણામ કરે છે.

દેશનાં લોકોમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ થવા માંડી એટલે ધ્વજને માટે તે પોતાનો પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર થાય છે. પરંતુ ત્રતાની બેડીમાં જકડા એલા દેશને પોતાનો ધ્વજ હોતો નથી; અને ધ્વજ વગરના દેશમાં કેવળ ગુલામોજ મઝા કરે છે. અને તેથીજ એવા લોકોમાં ધ્વજની કલ્પના હોતી નથી, અને કદાચિત હોય છે તો તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની તમન્ના હોતી નથી. તાત્પર્ય કે રાષ્ટ્રનું રૂપાંતર ધ્વજમાં થયેલું હોય છે, એટલે કે ધ્વજમાં રાષ્ટ્ર છે એમ સમજીને, જે પ્રમાણે આપણે દેવની મૂર્તિને ભક્તિપૂર્વક વંદન કરીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રધ્વજને આપણે વંદન કરવું જોઈએ.

રાષ્ટ્રધ્વજની ઇજ્જત.

જગતમાં પ્રત્યેક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રને પોતાનો એક ખાસ ધ્વજ હોય જ; અને તે તે રાષ્ટ્રનો પ્રત્યેક નાગરીક પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજનું યોગ્ય સન્માન જાળવવાની પોતાની મુખ્ય ફરજ સમજે છે.

એક વખત એક અમેરીકન ગૃહસ્થનો પગ તારા અને પટા (Stars and Stripes) થી અંકિત અમેરીકન રાષ્ટ્રધ્વજપર ભૂલચુકમાં પડી ગયો, તેજ વખતે અમેરીકન નાગરીકોએ તે ગૃહસ્થની આસપાસ ઘેરો ઘાસ્યો, અને ન્યારે તેણે ધ્વજને વંદન કરી તેનું સન્માન કીધું ત્યારેજ તેને આગળ જવા દીધો. અમેરીકન, લોકોનું પોતાના ધ્વજ માટે આ કેટલું અભિમાન.

ઇંગ્લાંડની રાણી એલીઝાબેથના સંબંધમાં પણ એક એવીજ વાત પ્રસિદ્ધ છે. એક દિવસે તે પોતાના વાહનમાંથી નીચે ઉતરતી હતી, ત્યારે જમીન પર પડેલા કાદવથી તેના પગો ખરડાય નહીં, માટે પાસે ઉભેલા કાંઈ એક અધિકારીએ પોતાની પાસે ઇંગ્લાંડનો ધ્વજ હતો તે તેની આગળ પાથરી, તેના ઉપર પગ મુકી આગળ જવાની રાણીને વિનંતિ કીધી. પણ એલીઝાબેથનું ધ્યાન તે વાવટા તરફ દોરાતાંજ તેણીએ તે જલ્દીથી ઉંચકીને પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરીધો અ ! પોતાના શરીર પરનો આવર કોટ નીચે પાથરી, તે ઉપર પગ મુકી તે આગળ ગયો ! “ તમે ઇંગ્રેજ લોકોએ પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજની ઇજ્જત કેમ સાચવવી એ જ્યાંસુધી સારી રીતે જાણ્યું નથી ત્યાં સુધી આપણા રાષ્ટ્રની ઐક્યતા અને ઉન્નતિ થનાર નથી. ” આ પ્રમાણે તે અધિકારીને ઠપકો આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય ચુકી નહીં.

આ રીતે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના લોકો કાળજી પર દોરેલા ધ્વજનું, અરે તે ચિત્રના દુકાનું સુધ્ધાં યોગ્ય રીતે માન જાળવે છે; અને પોતાના રાષ્ટ્રની ઇજ્જત વધારી તે માટે આદર અને પ્રેમની વૃદ્ધિ કરે છે. આનેજ ધ્વજની

એટલે કે પોતાના રાષ્ટ્રની ઇજ્જત સાચવેલી કહેવાય પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજનું અપમાન સ્વતંત્ર દેશમાં કોઈપણ માણસથી સહ્યું જતું નથી.

સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર એવા રાષ્ટ્રના ધ્વજનું કોઈ શત્રુ અપમાન કરે તો તેને સરકાર એકદમ પકડીને કડક શિક્ષા કરે છે. પરંતુ પરતંત્રતાના કિસ્સામાં સડતા હિંદુસ્તાન દેશનો જન્મતેમાન્ય કરેલો એવો પોતાનો ધ્વજ છેજ નહીં; અને આજ આપણા પોતાનો એમ સમજી જે રાષ્ટ્રધ્વજ તૈયાર કરીધો છે, તેનું અપમાન કરનારને યોગ્ય શિક્ષા કરાવવાનું સામર્થ્ય પણ આપણામાં નથી; સ્વતંત્ર થયા પછીજ આ વાતનો યે અ પ્રતિબંધ કરવાનું આપણાથી બની શકશે.

રાષ્ટ્રધ્વજની શરૂઆત.

દુભાગ્યે સર્વ રીતે પરતંત્ર બનેલા આપણા દેશનો પોતાનો ધ્વજ નથી એ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે. ગુલામી દશામાં આવ્યા પછી હિંદુ, સીઓને ખ્રિષ્તીઓના “યુનીયન જેક” આગળના માથું નમાવવાની ટેવ પડી અને હજી સુધી એ ટેવ ચાલુ છે. એમણે નહીં, પણ સ્વરાજ્ય માટે આજ સતત ૪૫ વર્ષો થયા ઝંઘડી રાજકીય બાબતમાં આગળ પડેલા ભાગ ભજવનાર રાષ્ટ્રીય સભાના મંડપ ઉપર પણ સન ૧૯૨૧ ની સાલ સુધી “યુનીયન જેક” જ ફરકતો હતો એમ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી.

એક વખતે જાપાનીઝ આગ્રેમોટમાં મુસાફરી કરનાર એક હિંદી યુવક કેક ઉપર આમતેમ ફરતો હતો, તે વખતે પોતાના રાષ્ટ્રીયધ્વજ તરફ આગળી કરી એક જાપાનીઝ છોકરાએ તેને અભિમાનથી સવાલ કર્યો કે “તમારા રાષ્ટ્રનો ધ્વજ આવાજ પ્રકારનો છે કે ?” તેજ વખતે પોતાની પરતંત્ર દશાનું ભાન થતાં તે હિંદી યુવકની આંખોમાંથી અશ્રુ પડવા લાગ્યાં. તેણે પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવ્યું અને તે સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો; પરદેશ ગએલા હિંદી એને સ્વતંત્ર દેશના લોકો આવો સવાલ પૂછે છે; અને સ્વતંત્રતાની કીમત સમજનારા આપણા હિંદી યુવકોને તેનો ઉત્તર આપતાં જડની માફક ઉભા રહેવું પડે છે; તેથીજ આપણી ભરતભૂમી માટે પણ એક ધ્વજ હોવો જોઈએ એવી જાતની કલ્પના પરદેશમાં શિક્ષણ માટે ગયેલા અને ત્યાંના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં વિહરનારા હિંદી યુવકોના મનમાં સ્ફુરવા લાગી.

સન ૧૯૦૫ ના સુમારે કેટલાએક હિંદી દેશભક્તોએ પેરીસમાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને કમળથી યુક્ત એક ધ્વજ બનાવ્યો અને તેને “હિંદી રાષ્ટ્રધ્વજ” એવું નામ આપ્યું. તો પણ “યુનીયન જેક” શિવાય બીજા ધ્વજની જેમને કલ્પનાજ નહોતી તેવા તે વખતના આગેવાનોએ અને નિદ્રાને વશ થયેલી પ્રજાએ આ જાતના પ્રયત્નને ટેકો આપ્યો નહીં.

તે પછી હોંદી યુવકવર્ગ ઉત્સાહ પૂર્વક આગળ આવ્યો અને તેણે રાજકીય ચળવળમાં લાગ લેવાની શરૂઆત કરી. હોંદુસ્તાન દેશ સ્વતંત્ર થાય અને તેનો પોતાનો રાષ્ટ્રધ્વજ હોવો જોઈએ એમ તેઓને લાગવા માંડ્યું. એટલે જ લોકોએ પોતાને ફીક લાગે એવો એક ધ્વજ તૈયાર કરવાની ખટપટ શરૂ કરી, તો પણ યુવક વર્ગના આ ઉત્સાહને આગેવાનોએ બિચકુલ ઉત્તેજન આપ્યું નહીં. છતાંપણ કેટલાએક જુના અગેવાનોને રાષ્ટ્રીયધ્વજની જરૂરિયાત લાગવા માંડી. સને ૧૯૧૬ નાં સુમારે “ ઈડિયન હોમરૂલ ” ઉર્ફે હોંદ સ્વરાજ્યની ચળવળ શરૂ થતાં કેટલાએક કાર્ય કરતાં જાએ, લાલ, સફેદ એવા નવ પટ્ટાઓનો બનાવેલા એક ધ્વજ તૈયાર કરી તેની નીચેની બાજુએ ‘ સમર્થિ ’ ઉપરના ડાબી બાજુના ખુણાપર “ યુનીયન જંક, ” જમણા ખુણાપર અર્ધચંદ્ર અને તેની ઉપર ચંદ્ર તારો, એવા ચિન્હો મુક્યાં, પણ તેની અંદરે “ યુનીયન જંક ” નેજ મહત્વ આપવામાં આવેલું હોવાને લીધે તે વાવટાને ઉદ્દામ વર્ગના યુવાન દેશ ભક્તોએ માન્ય રાખ્યો નહિં.

આ પ્રમાણે કેટલા એક વર્ષ ખટપટ ચાલુ રહી. પછી અસહકારના જમાનામાં સન ૧૯૨૧ ના માર્ચ મહિનામાં બેઝવાડામાં “ એલ ઈડિયા કોંગ્રેસ કમીટી ” ની બેઠક વખતેજ આ સવાલને જોરથી ઉપાડી લેવામાં આવ્યો. આસમયે એક આંત્રિ યુવક હિંદી રાષ્ટ્રધ્વજના જાત જાતના નમુના તૈયાર કરી મહાત્મા ગાંધીજી પાસે મુક્યા. તે વખતે આપણો ધ્વજ તદ્દન સાદો હોવો જોઈએ એમ કહીને એક નવોજ નમુનો તૈયાર કરવાની મહાત્માજીએ તેને આજ્ઞા કરી. તદનુસાર હિંદુઓનો લાલ અને મુસલમાનોનો લીલો એવો એક ત્રિરંગી ધ્વજ બનાવી મહાત્માજીને દેખાડવામાં આવ્યો. તેમણે આ બે રંગમાં બીજી સર્વ જાતિઓ દર્શક સફેદ રંગ ઉમેર્યો. અને આ ત્રિરંગી ધ્વજ ઉપર “ સુદર્શન ચક્ર ” તરીકે ઓળખાવામાં આવનારા ચરખાનું ચિન્હ દોરવાનું કહ્યું; કારણ કે સુતર કાંતવાના અને બીજાં ધરગથુ ધંધાઓના જોરથીજ પ્રાચીન ભારત

એક વખતે વૈભવના શિખરપર પહોંચ્યું હતું; અને તે ઉદ્યોગનો નાશ થતાંજ આજની દરિદ્રતા તેને પ્રાપ્ત થઈ છે. એવી કલ્પના એના મૂળમાં રહેલી છે.

આરીતે હાલના આ ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજનો જન્મ થયો. આ ધ્વજને રાષ્ટ્રીય સભાએ રીતસર ઠરાવ કરીને જેકે માન્ય કીધો નથી, તો પણ તેના જન્મથીજ “ ફ્રાંસિસ ધ્વજ ” અથવા “ રાષ્ટ્રધ્વજ ” તરીકે તે મનાવા લાગ્યો અને તેનો સર્વત્ર પ્રભાવ પડવા લાગ્યો; તેમજ ઠેકઠેકાણે તે ફરકાવવાની શરૂઆત થવા લાગી. સન ૧૯૨૧ માં અમદાવાદમાં ભરા-એલી રાષ્ટ્રીય સભાના અધિવેશન વખતથી તો ફ્રાંસિસના મુખ્ય મંડપ ઉપર અને ફ્રાંસિસ નગરમાં સર્વત્ર આજ ધ્વજ ફરકાવવામાં આવે છે. અને તે વખતથીજ આ દેશની રાષ્ટ્રીય કામ કરતી સર્વ સંસ્થામાંથી “ યુનીઅન જેક ” ને કદાચ જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવામાં આવ્યો એમ કહીએ તો ચાલે.

આજ સુધી હજારો દેશભક્તોએ આ ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજની ઇજ્જત માટે તુરંગવાસ સેવ્યો છે અને અનેક પ્રકારની ખુવારી ખમી છે એ વાત સુપ્રસિધ્ધ છે.

રાષ્ટ્રધ્વજ જાતિદર્શક નથી.

ધ્વજમાં ધર્મદર્શક અથવા જાતિદર્શક જેવું કંઈજ હોયું ન જોઈએ અથવા હોવાની જરૂર નથી. રાષ્ટ્રધ્વજ કહ્યો કે તે સમસ્ત રાષ્ટ્રનો. દેશના સર્વ ધર્મના અને જાતિના, લોકોએ આપસઆપસના ભેદભાવ બુલી જઈ દેવળ એક રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી તેની નીચે એકત્ર થયું જોઈએ તોપણ આપણા રાષ્ટ્રધ્વજની કલ્પનાને પ્રથમ મૂર્તિ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તેના મૂળમાં જાતિભેદનો થોડો ઘણો અંશ હતો એમાં શંકા નહિ. માત્ર તે વખતે રાષ્ટ્રીય ચળવળ પૂરે જ્ઞાનમાં હોવાને લીધે જાતિભેદને પ્રાધાન્ય આપવાને કાંઈને અવકાશ નહોતો, પરંતુ આ ચળવળ મંદ પડતાં જાતિભેદને જોર મળ્યું અને ધ્વજ માંહેલા રંગ બદલ જુદી જુદી જાતિઓમાં મતભેદ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. લાલના ત્રણ રંગોમાં શીખ લોકો માટે વળી એક રંગ ઉમેરવો એવી માંગણી શીખ સમાજના આગેવાનો તરફથી કોંગ્રેસ આગળ મુકવામાં આવી; અને કોંગ્રેસે તે તરફ વિશેષ લક્ષ આપ્યું નહિ, તો પણ કેટલેક કેટલાં ત્રણ રંગની જગ્યાએ ચાર રંગનો ધ્વજ તૈયાર કરીને તેને રાષ્ટ્રધ્વજ માની તે વાપરવાની શીખ લોકોએ શરૂઆત કરી છે.

માત્ર ત્રિરંગી ઝંડાના રંગ વિષેની મૂળ જાતિ દર્શક કલ્પના હવે બદલાવા લાગી છે. અને આપણો ધ્વજ એ રાષ્ટ્રીયતાનું પ્રતીક છે, એવી સમજ આ તરફ પ્રચલિત થવા લાગી છે. અને આપણા ધ્વજનાં ત્રણ રંગો, એ સ્વતંત્રતા, સમતા અને બંધુભાવનાં દર્શક છે એમ કેટલાક આગેવાનોનું કહેવું છે. પણ સાચરમતીમા સન ૧૯૩૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં મળેલી “ વર્કીંગ કમીટી ” ની બેઠક પછી મહાત્મા ગાંધીજીએ “ યંગ ઈન્ડિયા ” માં મજબૂત ધ્વજનાં રંગ વિષે જે ખુલાસો પ્રસિધ્ધ કર્યો છે તે ઘણો બંધ બેસતો છે તેમના મત પ્રમાણે લાલ રંગ એ શાયર દેખાડે છે અને લીલો

અને સફેદ રંગ અનુક્રમે શાંતિ અને પવિત્રતા દેખાડે છે. એટલે ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ શૌર્ય, શાંતિ અને પવિત્રતા એ ગુણોનું માત્ર પ્રતીક છે એવું મહાત્માજીનું કહેવું હોય તેજ મતને આજે દેશ ટેકા આપે છે.

ધ્વજ પરના ચરખા સંબંધમાં મહાત્માજી કહે છે “ચરખાના ચિન્હ માટે કોઈ ટીકા કરે તો મને ખરાબ લાગે. ચરખો એ ગરીબ, શ્રીમંત ને એકત્ર કરનારી શક્તિ છે, અને રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરતાં જો જો ચળવળ ઉપાડશે તે તે ચળવળ જનસમાજ તરફ આંખ મિંચામણ કરીને ચલાવવાની નથી એવું વારંવાર સ્મરણ કરાવનાર ચિન્હ તે ચરખોજ છે.”

ત્યારે રાષ્ટ્રધ્વજ માંહેલાં રંગો જુદાજુદા ધર્મ જ્ઞાતિ અથવા રાજકીય પક્ષના દર્શક નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી અને બીજાઓની એવી ગેરસમજ થઈ હોય તો તે દૂર કરવી એ પ્રત્યેક હિંદી જનની ફરજ છે.

રાષ્ટ્રધ્વજ કેવો જોઈએ.

ગમે તેવા આકારના અને રંગના ધ્વજને રાષ્ટ્રધ્વજ કહી શકાય નહીં. આજ હીંદી રાષ્ટ્રમાં માન્ય થયેલા ધ્વજમાં ઉપર નીચે અનુક્રમે સફેદ લીલો અને લાલ એ ત્રણ રંગ છે. અને તે ઉપર ચરખાનું ચિત્ર દોરેલું હોય છે. ચરખાની ત્રાકવાળો ભાગ ધ્વજના સ્તંભ તરફ હોય છે. ચરખાનું ચક્ર ધ્વજનો જે ભાગ હવામાં ફરકે છે તે બાજુએ હોય છે. આ સિવાય ધ્વજ ઉપર કોઈપણ ખીજાં ચિન્હો અગર અક્ષરો ન હોવા જોઈએ. (મુખ્ય પૃષ્ઠ પાનું રંગીન ચિત્ર જુઓ).

ધ્વજની લંબાઈ (એટલે જમીનથી સમાંતરે આવેલી બાજુ; જેને ઈંગ્લિશમાં flag કહે છે.) અને પહોળાઈ (ધ્વજસ્તંભથી સમાંતરે આવેલી બાજુ. જેને ઈંગ્લિશમાં hoist કહે છે) બાનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૩:૨ જેટલું હોવું જોઈએ. એટલે કે ૬ ફુટ લંબાઈ હોય તો પહોળાઈ ૪ ફુટ હોવી જોઈએ; અથવા ૬ ઈંચ લંબાઈ હોય તો પહોળાઈ ૪ ઈંચ હોવી જોઈએ. નાના મોટા ધ્વજ તૈયાર કરાવવા તે આજ પ્રમાણમાં તૈયાર કરાવવા. આજ જગતમાં જાતજાતના રંગોના અને વાંકાચુંકા આકારના ધ્વજ વેચવામાં આવે છે; તે લઈને તેનો રાષ્ટ્રધ્વજ તરીકે ઉપયોગ કરવો યોગ્ય નથી.

ખીજા ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ કે વંદન વખતે રાષ્ટ્રનાં પ્રતીક તરીકે વાપરવામાં આવનાર ધ્વજનું કપડું હાથથી કાંતેલા સુતરની શુદ્ધ ખાદીનું હોવું જોઈએ. શકિતપ્રમાણે તે સુતરાઉ, ઊનનું અથવા રેશમનું ગમે તે હોય તે ચાલે, પણ સુતર માત્ર હાથેથી કાંતેલું હોવું જોઈએ. સભાઓ અથવા તો એકાદ મંડપ કિંના ઘરની શાલા માટે શુદ્ધ ખાદીનાજ ધ્વજ વાપરવા.

પાઠ ૬ ઠી.

હિન્દુસ્તાની સેવાદળ અને રાષ્ટ્રધ્વજ.

“ રાષ્ટ્રધ્વજ ” અને “ હિન્દુસ્તાની સેવાદળ ” નો સંબંધ બહુ અતલગનો તેમજ જીલ અને તાળવા સરખો છે. સન ૧૯૨૩ ના એપ્રિલમાં નાગપુરમાં ઝંડા સત્યાગ્રહ શરૂ થયો; તે વખતે રાષ્ટ્રધ્વજની ઇનજન રાખવા માટે કોંગ્રેસની “ વર્ડીંગ કમીટી ” એ પ્રત્યેક પ્રાંતમાંથી જ જીલ સ્વયંસેવક નાગપુર મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. એ લોકોએ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો તે માટે તેમને ત્યાંજ તુરંગમાં મોકલવામાં આવ્યા. રાષ્ટ્રીય ઝંડાની ઇનજન સાચવવા માટે અને રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર હોય, એવા દેશભક્તોનું એકાદેક અખીલ-ભારતીય સ્વયંસેવક દળ હોવું જોઈએ એવી તીવ્ર ઇચ્છા તે વખતે નાગપુરમાં કારાવાસની શિક્ષા ભોગવતા કેટલાએક સત્યાગ્રહી આગેવાનોના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ; અને ત્યાંજ તે લોકોએ સેવાદળના સંગઠનની શરૂઆત કરી.

તુરંગમાંથી મુક્ત થતાંજ, કોકોનાડમાં ભરાએલી કોંગ્રેસની બેઠક વખતે કેટલાએક સ્વયંસેવકો અને તેના આગેવાનો હાજર રહ્યા; અને ત્યાં તેઓએ “ હિન્દુસ્તાની સેવાદળ ” ની કલ્પનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપી તેની સ્થાપના કરી. તેજ વખતે કોંગ્રેસનાં પ્રમુખના હાથેજ રાષ્ટ્રધ્વજ કોંગ્રેસ-નગરનાં દરવાજે પહેલવહેલો ચઢાવવામાં આવ્યો; અને હિન્દુસ્તાની સેવાદળને રાષ્ટ્રીય સભાએ પોતાનાજ સ્વયંસેવક દળ તરીકે માન્ય કરીધું. એટલે ધ્વજરક્ષણની સિપાઇગીરીનું કામ પણ દળના માથે આપો આપજ આવ્યું.

ત્યાર પછી બેલગામમાં ભરાએલી રાષ્ટ્રીય સભાના અધિવેશનથી ધ્વજ-વંદનની વિધિ સ્થાપિત નિયમ મુજબ શરૂ થઈ. ત્યારથી (સન ૧૯૨૮ ની કલકત્તાની બેઠકથીજ) દરેક વર્ષે કોંગ્રેસના અધિવેશન પહેલાં આ વિધિ હિન્દુસ્તાની સેવાદળ પાસે નક્કી કરીધેલી પદ્ધતિથી અને અત્યંત ગંભીર રીતે કરાવવામાં આવે છે.

રાષ્ટ્રધ્વજની લોકપ્રિયતા સર્વત્ર વધારવાનું માન મેડે ભાગે હીંદુસ્તાની સેવાદળને ઘટે છે, એમ કહીએ તો તે અયોગ્ય નહીંજ કહેવાય. પ્રત્યેક મહીનાના છેલ્લા રવીવારે સવારે બરોબર ૮ વાગે રાષ્ટ્રીય ધ્વજવંદનની વિધિ હીંદુસ્તાનભરમાં કરવામાં આવે, એવો ઠરાવ સન ૧૯૨૮ ની સાલમાં ભરાએલી પોતાની પરિષદમાં સેવાદળે મંજૂર કીધો; અને તેને જુદીજુદી પ્રાંતિક, જિલ્લા અને તાલુકા કોંગ્રેસ કમિટીઓએ, સેવાદળની સર્વ શાખાઓએ તેમજ પેટા શાખાઓએ અને બીજા અનેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ ટેકા આપી, પોત પોતાને ફેકાણે ધ્વજવંદનની શરૂઆત કીધી. કોંગ્રેસના મુખ્ય કાર્ય કર્તાઓએ પણ સેવાદળના ઉપલા ઠરાવ તરફ લોકોનું લક્ષ ખેંચ્યું અને એ વિધિ કરવાની વિનંતિ કરી. તે પ્રમાણે આજ હજારો જગ્યાએ કરવામાં આવે છે અને તેમાં લાખો માણસો હાજર હોય છે; અને આ ધ્વજને સપ્રેમ અને અત્યંત આદર પૂર્વક વંદન કરે છે. પરદેશમાં પણ કાંઈ કાંઈ ફેકાણે આપણા દેશખંડુઓ ધ્વજવંદનનો કાર્યક્રમ પાર પાડે છે.

રાષ્ટ્રધ્વજ માટે જનતાનાં મનમાં પ્રેમ અને આદર ઉત્પન્ન કરવામાં આ સમારંભ વિશેષે કરીને કારણભૂત થયો છે. તેજ પ્રમાણે નિયમ, નવીનતા લવ્યપણું ઇત્યાદિ ગુણોને લીધે પણ તે સર્વ ફેકાણે લોકપ્રિય થતો જઈ દિવસે દિવસે તેની સંખ્યામાં વધારો થાય છે.

રાષ્ટ્રધ્વજના આદરની વાતો વાંચનારને આજે સુધી આપણે જાણી જોઈ છે. આજે આપણે એ વાત જાણીએ છીએ કે રાષ્ટ્રધ્વજને આદર આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે તેને સેવાદળની જેમ જાણીએ અને તેની જેમ જાળવીએ.

રાષ્ટ્રધ્વજના આદરની વાતો વાંચનારને આજે સુધી આપણે જાણી જોઈ છે. આજે આપણે એ વાત જાણીએ છીએ કે રાષ્ટ્રધ્વજને આદર આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે તેને સેવાદળની જેમ જાણીએ અને તેની જેમ જાળવીએ.

રાષ્ટ્રધ્વજના આદરની વાતો વાંચનારને આજે સુધી આપણે જાણી જોઈ છે. આજે આપણે એ વાત જાણીએ છીએ કે રાષ્ટ્રધ્વજને આદર આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે તેને સેવાદળની જેમ જાણીએ અને તેની જેમ જાળવીએ.

રાષ્ટ્રધ્વજના આદરની વાતો વાંચનારને આજે સુધી આપણે જાણી જોઈ છે. આજે આપણે એ વાત જાણીએ છીએ કે રાષ્ટ્રધ્વજને આદર આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે તેને સેવાદળની જેમ જાણીએ અને તેની જેમ જાળવીએ.

રાષ્ટ્રધ્વજના આદરની વાતો વાંચનારને આજે સુધી આપણે જાણી જોઈ છે. આજે આપણે એ વાત જાણીએ છીએ કે રાષ્ટ્રધ્વજને આદર આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે તેને સેવાદળની જેમ જાણીએ અને તેની જેમ જાળવીએ.

રાષ્ટ્રધ્વજના આદરની વાતો વાંચનારને આજે સુધી આપણે જાણી જોઈ છે. આજે આપણે એ વાત જાણીએ છીએ કે રાષ્ટ્રધ્વજને આદર આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે તેને સેવાદળની જેમ જાણીએ અને તેની જેમ જાળવીએ.

પાઠ ૭ મો.

ધ્વજવદન વિધિની પૂર્વ તૈયારી

જે ઠેકાણે ધ્વજ ખોડવાનો હોય તે જગા સપાટ પહોળી સ્વચ્છ અને સુરક્ષિત હોવી જોઈએ. ધ્વજસ્તંભ ઘણો મજબુત અને સાવ સીધો હોવો જોઈએ. ગાંડાગાંડાવાળા અથવા વાકાચુકા સ્તંભનો ઉપયોગ કરવો નહીં. જાડી સરળ અને મજબુત એવી એક ગોળ લાકડી લઈ તે સારીને સુવાળી થાય ત્યાંસુધી છોલવી. સ્તંભની ઉંચાઈનું પ્રમાણ વિશેષ મોટું હોય તો તેના બે અથવા ત્રણ ગોળ સાંધા કરી તેને એકઠાં મજબુત રીતે ઘટ જોડી લેવા અને તેને સફેદ રંગ રંગવો.

સ્તંભની ઉંચાઈને છાત્રે એટલાજ માપનો ધ્વજ હોવો જોઈએ. સાધારણ રીતે ૫ ફુટ લાંબો અને ૩ ફુટ પહોળો એવા આકાર ૧ ધ્વજ હોય તો તેને માટે જમીનથી પચીસ થી ચાલીશ ફુટ ઉંચાઈનો સ્તંભ જોઈએ; ધ્વજ ૯ ફુટ લાંબો અને ૬ ફુટ પહોળો હોય તો સ્તંભ ચાલીશ થી પચોતેર ફુટ ઉંચો હોય તો બરોબર લાગે. આજ પ્રમાણમાં આપણે સ્તંભની ઉંચાઈ નક્કી કરવી જોઈએ.

ધ્વજની ઘરેડી અને દોરી પાંચ મજબુત હોવી જોઈએ. સ્તંભના ઉપરના છેદા પર લાકડાની અથવા લોખંડી ઘરેડી પ્રથમથીજ ખેસાડી દેવી, અને સ્તંભ ઉભો કરતાં પહેલાંજ ઘરેડીમાંથી દોરી પરોવી દેવી-દોરી વારંવાર ઘરેડીમાંથી સરી જવાની ધાસ્તી હોવાને લીધે દોરી ઘરેડીના ખાંચા કરતાં વધારે જાડી રાખવી નહિ. દોરી સફેદ સુતરની હોવી જોઈએ, બીજી કોઈ પણ ચાલે નહિ.

સ્તંભનો લગભગ એક દશાંશ ભાગ જમીનમાં ખોડવો જોઈએ. સ્તંભ ખડું ઉંચો હોય તો તેને બે જુદી જુદી જગાએ ત્રણ ત્રણ દોરીથી

આંધવો (દરેક જગ્યાએ) જેથી તે મજબુત રહે અને પવનથી હાલીને નીચે પડી ન જાય એવી જોગવાઈ કરવી. જે ઠેકાણે ધ્વજસ્તંભ કાયમને માટે રાખવાનો હોય તે જગ્યાએ સ્તંભની આબુઆબુ ૪ થી ૫ ફુટ ઉંચાઈનો પાકા ચોતરો હોવો જોઈએ. ધ્વજસ્તંભના મધ્યખિંદુની પછવાડે ૫ ફુટના અંતર પર એક લાંબી લીટી દોરવી; અને સ્તંભખિંદુ થી એક સીધી લીટી એવી રીતે દોરવી કે તે ઉપરની લીટીના સમભાગ કરે. જે ઠેકાણે આ આડી રેખા ઉભી રેખા થી હેઠાય છે તે જગ્યા અધ્યક્ષની છે એમ સમજવું. સ્તંભખિંદુનેજ ધ્વજવંદન વિધિના ક્ષેત્રનું મધ્યખિંદુ કદપી લાંબી લીટીને અડકે ત્યાં સુધી ધ્વજસ્તંભની જગ્યાએથી વર્તુલ દોરવો. આ વર્તુલ લાંબી લીટીની નીચે આવેલો કામનો નહિ. આ વર્તુલનો આકાર ઘોડાનીનાળ જેવો લાગશે. આજ વર્તુલને સરખે અંતરે હોય એવા જેટલા જોઈએ તેટલા વર્તુલો દોરવા પણ દરેકનું અંતર એક બીજાથી ચાર ફુટનું હોવું જોઈએ.

આડી લીટીનાં મધ્યખિંદુ પર એટલેકે સ્તંભની બરોબર ૫ ફુટ પછવાડે વચ્ચેવચ્ચ અધ્યક્ષનું સ્થાન હોવું જોઈએ. આ સ્થાનની પછવાડે ૨ ફુટ ઉપર અધ્યક્ષની ડાબી અને જમણી બાજુએ શિબિરાધિપતિ અને સેનાપતિનાં સ્થાન હોવાં જોઈએ. ધ્વજસ્તંભની લીટીમાં જમણી બાજુએ તેટલેજ છેટે જ્યુગલ વગાડનારા ઉભા રહેવા જોઈએ. સ્તંભની સામે પહેલા વર્તુલની અંદરની બાજુથી ૪ ફુટ છેટે ગાયકગણને સ્તંભ તરફ મોંદું કરીને ઉભો રાખવો. અધ્યક્ષની પછવાડેની બેઉ બાજુએ દળના જુદા જુદા સર્વે અધિકારી ઉભા રહે. તેની પછવાડે નિમંત્રેલાં માણસો, અથવા કોંગ્રેસના કિંવા અન્ય અધિવેશનનાં વખતની વર્કીંગ કમિટીના સભાસદો કિંવા એલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીના સભાસદો કોંતો પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમિટીના સભાસદ ઉભા રહે. સામેના વર્તુળપર સ્તંભ તરફ મુખ

કરીને ધ્વજવંદન કરનાર સૈનિકો ઉભા રહે. પહેલી હારમાં બાળાઓ અને સ્ત્રીઓ ઉભી રહે, તેની પછવાડેની હારમાં છોકરાઓ અને તે પછી ગોળ હારમાં સૈનિકો ઉભા રહે.

સ્તંભની જગાએથી પ્રથમ ઉપર પ્રમાણે વતુજો કાઢવા. તે પછી આ વતુજોની જગાએથી સર્વ બાળુએ આશરે ૧૦ ફુટ જગા મુકી એક મોટી હદ બાંધવી. આ હદની બહાર પ્રેક્ષકોએ ઉભા રહેવું. તેની અંદર પ્રેક્ષકોને બિલકુલ આવવા દેવા નહિ. (ધ્વજ સ્તંભનું બિંદુ અને જમીનપરની રેખાઓ દેખાડનાર આકૃતિ પણ પરિશિષ્ટ ૫ માં આપેલી છે.)

ધ્વજ ફરકાવતાં પહેલાં તેની નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ધડી કરી તેને બાંધી તે સ્તંભ પર ચઢાવવો જોઈએ. પ્રથમ ધ્વજને ચારે છેડેથી તાણી રાખી તેની એવી રીતે ત્રેવડી ધડી કરવી કે તેમ કરતાં લાલ રંગનો પટ્ટો વચ્ચે અને સફેદ બરાબર ઉપર રહે (આ વખતે લંબાઈની બાજુ સલંગ રાખવી અને પહોળાઈની બાજુ જોડલીજ એકપર એક એવી ત્રણ ધડી કરવી, એટલે ત્રેવડી એક લાંબી પટ્ટી થઈ રહેશે.) જરૂર જણાયતો તે પટ્ટાની પણ વધારે ધડીઓ કરવી. તે પછી આ લાંબી પટ્ટીની જે બાજુ હવામાં ફરકે છે તે બાજુએથી તેને પાછડીમાં ચીપટી પડે છે તેમ ચીપટીઓ પાડવી. ઘરેડી પરથી આવનારી દોરીનો બહારનો છેડો ધ્વજની ઉપરની ડાબી બાજુએ આવેલા છેડાની નાની ગાંઠમાં બાંધવો. અને ધ્વજની નીચેના ડાબા છેડામાં ઘરેડીપરથી આવતી દોરીનો અંદરનો છેડો બાંધવો. સ્તંભ તેમજ ધ્વજ એમાંની દોરીની નીચેના છેડાથી, ચીપટી પાડી રાખેલી ધ્વજની ઘડીને ચીંટાળી તેને ફરકાવતી વખતે સ્વેજમાં છુટે એવું સંટકિયું વાળવું એટલે ધ્વજની એક નાનીશી ધડી થઈ રહેશે. એ ધડી ધ્વજવંદન ક્રિયા પહેલાં સ્તંભ ઉપર સંપૂર્ણ ચઢાવી રાખવી. ધડીની નીચે લટકતી દોરીને સ્તંભની સાથે નીચેની બાજુએ જમીનથી એક વામ છેડે

એક ખાસ રીતે તૈયાર કરેલું સટકીયું સરખાં અંતરે વાળવું. આ રીત મુજબ ધ્વજ ફરકવવાની વ્યવસ્થા કરી રાખવી.

અધિકારીઓએ પોતપોતાની ટુકડી તૈયાર કરી ધ્વજવંદન ક્ષેત્રની ડાબી બાજુથી ક્રમવાર તે લઈ જવી. અને નિયત કરેલા સ્થળે તેને ઉભી રાખવી, એમ કરતે નાના છોકરા છોકરીઓ માટેની જગ્યા તેમજ ઘેરાઓ માટેની જગ્યા ધ્યાનમાં રાખવી અને પહેલા એ લોકોનેજ અંદર જવા દેવા. ગાનારાઓનું ટોળું, વાજીત્ર, બ્યુગલ વગાડનારા તેમજ જુદા જુદા અધિકારી એમણે પોતપોતાને નિયત સ્થળે જઈ ઉભા રહેવું. અને કોંગ્રેસના મુખ્ય આગેવાનોને તેમજ નિમંત્રિત પરોષ્ણાઓને તે લોકો માટે નક્કી કરેલાં સ્થળે ઉભા રાખવા.

ધ્વજરોપણ વિધિ.

સર્વ સૈનિકાએ અને પ્રેક્ષકોએ પોત પોતાના સ્થાનપર “ હુથ્યાર ” આ સ્થિતિમાં તાલીમઅર્થ રીતે ઉભા રહેવું અને પ્રારંભમાં “ વદે માતરમ્ ” નું ગીત ગાવું આ વખત એ હાથ જોડીને ઉભા રહેવાની પદ્ધતિ જે ઘણે ક્રેડાણે ચાલુ છે તે કાઢી નાંખવી જોઈએ કવાયત વખતે એક હાથ આજુએ રાખીને જે પ્રમાણે એકાદ લશ્કરી સિપાઈ ટટાર ઉભો રહે છે તેજ પ્રમાણે ધ્વજવંદન વખતે આપણે ટટાર ઉભા રહેવું જોઈએ.

ધ્વજ ધડીના આકારમાં સ્તંભના ઉપરના છેડા પર લટકેલો હોય છે. ધ્વજરક્ષકે અધ્યક્ષને રીતસર “ નમસ્તે ” કરી તેને ધ્વજ ફરકાવવાની વિનંતી કરવી; અને પોતે ધ્વજસ્તંભ પાસે જઈ તેની નીચે આંધી રાખેલી દોરી છોડવી. દોરી છોડ્યા પછી તેની અંદરના ભાગની (સ્તંભ અને ધ્વજ માંહેલી દોરી) સ્તંભ પાસે ઉભેલાં અધ્યક્ષના ડાબા હાથમાં આપવી અને પોતે સર્વને “ નમસ્તે ” ને સત્કારદર્શક હુકમ બુલંદ અવાજે આપવો. તેજ વખતે અધ્યક્ષે ડાબા હાથે અંદરની દોરી મજબુત ખેંચી પકડવી અને જમણા હાથે ધ્વજ સાથે આંધેલી સટકિયા વાળી દોરી ખેંચવી. ગાંઠ છૂટતાંજ ધ્વજ હવામાં ફરકવા માંડે અને સર્વ લોક ધ્વજનો “ નમસ્તે ” ના બુલંદ અવાજે સત્કાર કરે છે, અને વાજા જોરથી વાગવા માંડે છે. ધ્વજનું ફરકવું, “ નમસ્તે ” કરવું, બુગલોનું અને અન્ય વાજાંત્રાનું વાગવું છત્યાદિ સર્વ ક્રિયા એકી વખતે એક સાથેજ થવી જોઈએ.

આ પછી ધ્વજની દોરી પહેલાંની માફક સ્તંભને આંધી ધ્વજરક્ષકે અધ્યક્ષને ફરીવાર “ નમસ્તે ” કરે અને પોતાને સ્થાને જાય તેજ પ્રમાણે અધ્યક્ષે પણ પોતાની જગ્યાએ જવું. પછી સર્વ લોકો નિયમ પ્રમાણે ઉભા રહીને પહેલાં ધ્વજરક્ષકના હુકમ પ્રમાણે નકકી કરેલી પદ્ધતિ મુજબ

“ દ્વન્વેવંદન ” કરવું અને “ વિજયીવિશ્વવિરંગા પ્યાગ ” વાળું ગીત ગાવું. (સદરહુ ગીતો અને કવાયતનાં ચિત્રો છેવટે પરિશિષ્ટ ૧ અને ૨ માં આપેલાં છે.)

આ પછી અધ્યક્ષા અને બીજા ગૃહસ્થો તરફથી દુંકાં ભાષણો થાય છે. આજ વખતે આગળ કાંઈ કાર્યક્રમ હોય તો તે પણ જાહેર કરવામાં આવે છે. અને છેવટે “ વન્દે માતરમ્ ” અને ‘ ભારત માતા કી જય ” નો જયજયકાર બોલાવીને ધ્વજરોપણની વિધિ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

સૈનિકાએ વર્તુળમાંથી બહાર નીકળતી વખતે તાલીમબદ્ધ બહાર નીકળવું, પહેલાં પહેલી હાર પછી બીજી એવી રીતે એક પછી એક પોતાની જમણી બાજુએથી બહાર જવું; અને કોઇપણ પ્રકારની ગડબડ કર્યા વગર પોતાની ટુકડીના અધિકારીના હુકમ પ્રમાણે કામે લાગવું.

બીજા કોઇપણ પ્રસંગે “ વન્દે માતરમ્ ” નું રાષ્ટ્રગીત ગવાતું હોય તે વખતે કોઇએ પણ એસી રહેવું નહિ આ વખતે કોઇ ત્રાહિત હાજર હોય તેણે પણ ઉભા રહેવું જોઈએ; કારણ ‘ રાષ્ટ્રગીત ” ગવાતું હોય ત્યારે એસી રહેવું એ રાષ્ટ્રનું અપમાન કરવા જેવું છે. “દ્વન્વગીત” ચાલુ હોય ત્યારે પણ તેજ પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર છે.

ધ્વજવતારણનિધિ.

આ વખતે પણ ધ્વજરોપણ વખતની રીતમુજબજ સર્વ સૈનિકાએ ધ્વજભૂમિની આસપાસ નિયમસર ઉભા રહેવું. ત્યાર પછી ‘ રાષ્ટ્ર-ગગ નકી દિવ્ય ન્યોતિ ” એ ગીત ગાવું (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) પછી પહેલાંની માફક ધૂતણ ટેકીને ધ્વજવંદન કરી ધ્વજને નીચે ઉતારવો. અને તેજ વખતે ધ્વજને “ નમસ્તે ” ની ‘ ખડી તાજમ ’ કરવી ને વાજાં વગાડવાં. ધ્વજ ઉતાર્યા પછી તેની પૂર્વવત ઘડી કરીને તેને કોથળીમાં મૂકવો અને તે કોથળીને સિકકા મહેર મારીને ધ્વજરક્ષાકે વડા અધિકારીના હાથમાં યોગ્ય ફેંકાણે મૂકવાને તે આપવી. ધ્વજ આપતા પહેલાં ધ્વજરક્ષાકે અધિકારીને “ નમસ્તે ” કરવા; પછી “ વન્દે માતરમ્ ” નું ગીત ગાયા પછી અને નકકી કરેલો જયઘોષ કર્યા પછી સર્વ જને ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે પોતાની જમણી બાજુથી એક પછવાડે એક ધ્વજવંદનના ક્ષેત્રની બહાર નિયમપુર્વક નીકળવું. અને ત્યારપછી પોતપોતાના અધિકારીઓના હુકમ પ્રમાણે આગળ કાર્ય કરવું.

ધ્વજ અદાવવાની વિધિ સૂર્યોદય વખતે કરવામાં આવે છે. અને ધ્વજ ઉતારવાની વિધિ સૂર્યાસ્ત વખતે કરવામાં આવે છે. જે ફેંકાણે ધ્વજનું સારી રીતે રક્ષણ કરવાની વ્યવસ્થા ન હોય, તે ફેંકાણે ધ્વજને એકજ કલાક ફરકતો રાખીને પછી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિધિ યુક્ત ઉતારી લેવો.

આરોપણ અને અવતારણ એ બેઉ વિધિમાં થોડો ઘણો ફરક છે એ ભૂલવું ન જોઈએ. આરોપણ વખતે “ વન્દે માતરમ્ ” નું ગીત પ્રથમ ગાવામાં આવે છે અને ઉતારતી વખતે તે છેવટે ગાવામાં આવે છે.

(૨૦)

તેજ મુજબ આરોપણ વખતે ધ્વજ ફરકવા માંડ્યા પછી ધ્વજવંદન કરવામાં આવે છે, ત્યારે ઉતારતી વખતે તે ધ્વજ ઉતારતા પહેલાં કરવામાં આવે છે. વળી અરોપણ વખતે “વિજયી વિશ્વતિરંગા પ્યારા”નું ગીત ગાવામાં આવે છે, ત્યારે ઉતારતી વખતે “રાષ્ટ્ર ગગનકી દિવ્યજ્યોતિ” નું ગીત ગાવામાં આવે છે.

પાઠ ૧૦ મો.

ક્યાં, કોણ અને કેમ ?

આ ધ્વજવંદન વિધિ કોઈપણ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાએ અથવા તેની શાખા, પેટા શાખાઓએ દરરોજ દિવસેજ કરવી. ખીજી સર્વ સામાન્ય સલાની વખતે પણ પૂર્ણ વિધિ મુજબજ એ ક્રિયા કરવી, કારણ અધૂરી વિધિથી તેનું મહત્ત્વ ઘટી જવાનો દોષ આવે છે, એ જરૂર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

આ વિધિ સૈનિકાને છાવણીની શાળામાં શીખવવી જોઈએ અને તે પ્રત્યેકને ક્યાંએ અથવા કોઈપણ વખતે જવાનો હુકમ મળતાં તે કરતા અને કરાવતા આવડે તે માટે છાવણી માંહેલાં સૈનિક અને વિદ્યાર્થી દરેકની પાસે તે પૂર્ણ રીતે કરાવી લેવી. તેજ મુજબ આ પૂજ્ય ધ્વજનું મહત્ત્વ પણ સમજાવી દઈ તે વિષે દરેકના મનમાં પ્રેમ અને માન ઉત્પન્ન થાય તેમ કરવું.

ધ્વજરોપણ અને ધ્વજવતારણ એ બેઉ વિધિઓ ઘણીજ પવિત્ર હોવાને લીધે તે કડક નિયમાનુસાર અને શાંતિપૂર્વક કરવી જોઈએ. તે વખતે નક્કી કરેલાં ગીતોજ ગાવાં અને નક્કી કરેલા જયજયકારજ કરવા. ભાષણો પણ અને તેટલાં ટુંકાં અને સમયાનુસારજ હોવા જોઈએ. આ વિધિને કેવળ ૫-૭ મીનીટ કરતાં વધારે વખત લાગતો નથી. અને તે કરતાં વધારે વખત લગાડવાની જરૂર પણ નથી.

ધ્વજવંદનની ક્રિયા કરવા માટેના સ્થળે એકત્ર થયેલાં સૈનિક વિદ્યાર્થી અને અન્ય જનતા, એ સર્વએ એકીજ વખતે એક સાથે અને એકજ પદ્ધતિથી આ વિધિ પૂરી કરવી. જાતિ, ધર્મ, ભાષા, પ્રાંત કે પંથ એ સંબંધી ભેદભાવને આ સમયે બિલકુલ સ્થાન આપવું નહિ.

આ વિધિ અને આપણા જેવી ધ્વજવંદનની રીત જગતના અન્ય કોઈ દેશમાં જોવામાં આવતી નથી. આ કેવળ આર્યપદ્ધતિ અનુસાર હોઈ આપણી સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવે છે. આમાં જે તાલીમ છે તેજ માત્ર

પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની છે.

કોઈપણ વ્યક્તિને અગર સંસ્થાને પોતાની જગા ઉપર, કાંતો ઇમારતપર ધ્વજ ફરકાવવાની પૂર્ણ છૂટ છે. આ માટે કોઈએક ચોક્કસ દિવસ અથવા મુહૂર્તની જરૂર નથી; અગર તેવા ધ્વજને વિધિપૂર્વકજ ચઢાવવો ને ઉતારવો જોઈએ એમ પણ નથી. ધ્વજ માટે પૂર્ણ પ્રેમ અને આદર હોય એટલે થયું.

સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના પ્રત્યેક શહેરમાં, ગામમાં, તેમજ મ્યુનિસિપલ કે સરકારી ઇમારતપર અથવા જગાપર ધ્વજસ્તંભની મુકરર કરેલી જગા હોય છે. સર્વ સૈનિકો ત્યાં નક્કી કરેલા દિવસે ને વખતે જઈ નિયમ પ્રમાણે અને નક્કી કરેલી પદ્ધતિસર ધ્વજવંદન કરે છે.

આજ પદ્ધતિ પોતાને એક રાષ્ટ્ર કહેવડાવનાર હિંદુસ્તાનમાં મુઘલાં અમલમાં આવતી જોઈએ; અને રાષ્ટ્રના સિપાઈઓ કહેવડાવનારા સર્વ સૈનિકોએ પોતાનું અભિમાન દૂર કરીને ધ્વજવંદન વિધિ ક્ષેત્રપર ભેગા થઈ નક્કી કરેલી પદ્ધતિ મુજબ અને નિયમ પ્રમાણે વંદન કરવું જોઈએ.

ધ્વજવંદન પ્રસંગે ધ્વજની પૂજા કરવાની રીત કેટલેક ઠેકાણે પડી ગઈ છે. આ રીત ગમે તેટલા ભક્તિભાવથી કરવામાં આવતી હોય તો પણ અયોગ્ય છે કારણકે ધ્વજની એટલે રાષ્ટ્રની ઇજ્જત માટે અહોરાત્ર લઘવું એજ ધ્વજની ખરી પૂજા અને તે માટે પોતાના સર્વસ્વની આહુતિ આપવી તેજ ખરું નૈવેદ્ય.

ધ્વજવંદનની ક્વાયત.

ધ્વજવંદનની રીત મહાભારતના વખતથી છે. તેનો પ્રચાર હિંદુસ્તાનના ખૂણે ખૂણે થયો જોઈએ. જગતની ધ્વજવંદનની જુદી જુદી રીતો તરફ નજર કરીશું તો આ ખાસ રીતિ કેવળ આપણા તરફ જ છે એમ દેખાઈ આવશે, અને તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ કાંઈને પણ લાગશે.

પ્રત્યેક રાજાને પોતપોતાની કાંઈ કાંઈ વિશેષતા હોય છેજ. આપણી આ ભારતભૂમિની પણ કાંઈક વિશેષતા હોવી જોઈએ એમ આપણને થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે આપણા રાજાની આ વિશેષતા એમ સમજીનેજ આ ધ્વજવંદન પદ્ધતિની થોડીક અગવડ વેડીને પણ તે અંગીકાર કરવી જોઈએ.

ધ્વજવંદનની અને “નમસ્તે”ની પદ્ધતિ શરીરપ્રકૃતિને સહજ માફક આવી જાય માટે ક્વાયતની જરૂર છે. સદરહુ ક્વાયત શીખવવા માટે શિબિરાધિપતિને અથવા શિક્ષકોને રહેલું પડે માટે છેવટે ચિત્ર આપીને તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. (પરિશિષ્ટ ૨ અને ૩)

“ધ્વજવંદન” શીખવતી વખતે નંબરવારીનો (રકાવટસે) ઉપયોગ કરવો. પ્રથમ છ નંબર લેવા, તે પછી ૬ માંથી ત્રણ કરવા અને છેવટે એકદમ હુકમ આપવો. એમ થાય એટલે દરેકને નિયમસર અને એકી સાથે વંદન કરવાનું બની શકશે. તેવીજ રીતે “નમસ્તે”ની બાબતમાં પ્રથમ બે નંબર લેવા અને પછી એકદમ હુકમ આપવો.

સર્વ સૈનિકો કિંવા વિદ્યાર્થીઓ એક હારમાં નિયમસર ઉભા રહે તે પ્રકારે શિક્ષક નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે હુકમ કરવો; અને શીખનારે તે અક્ષરશઃ પાળવો.

હુકમ.

“હુશ્ચાર”:-ટટાર ઉભા રહેવું, એડી જોડેલી રાખવી અને બેઉ પંજ ૪૦ ડીગ્રીના ખૂણે થાય તેટલા દૂર રાખવા. હાથ

આભુએ સીધા અને અર્ધ મુક્રી વાળેલા રાખવા.

“ધ્વજવંદન”:-“એક”:-જમણા પગ ૪૦” ઈંચ (અગર સગવડતા ભર્યો પડે તેમ) પછવાડે મૂકવો. બાકીની સ્થિતિ ઉપર પ્રમાણેજ રહે.

“દ્વિ”:-જમણા ઘૂટણુ જમીનપર ટેકવો, અન્ને હાથ આભુ પર ટટાર પણ અર્ધ મુક્રી વાળેલાજ રાખવા, જમણા પગનો પંજે જમીન પર ટેકવો અને એડી ઉભી રાખવી. આ એડી પછવાડે સાથ ગળે લાગે નહિ તે ધ્યાનમાં રાખવું; જમણું સાથળ બરાબર ઉભું રાખવું.

“ત્રીન”:-જમણા હાથના પંજાના સર્વ આંગળાઓ સરળ વ્યવસ્થિત રીતે જોડીને હૃદયપર દાબીને મૂકવા. હથેલી જમીન સાથે સમાંતર, અંગુઠાનો છેડો છાતી સાથે (Sternum નામના હાડકાં પાસે) લાગેલો અને બાકીની ચારે આંગળીના છેડા હૃદય (heart) પર આણેલા હોવા જોઈએ. મધ્યું ઝટકા સાથે કંઈક નીચે નમાવેલું હોઈ હડપચી છાતી સરસી ટેકવીને રાખવી. ડાબો હાથ કાણીમાંથી કંઈક વાળીને ડાબા સાથળના મધ્યભાગ પાસેની આભુએ ટેકવવો. આ વખતે ડાબા હાથમાં એકાદ તરવાર કે લાકડી છે એવી કલ્પના કરવી, શરીર એકદમ ટટાર રાખવું, જરાએ વાંકું ચુંકું કરવું નહિ.

“ચાર”:-માથું ફરીને ઝટકા સાથે ઊંચું કરવું. એઉ હાથ આભુએ ફરી “દ્વિ”ની સ્થિતિમાં આવવું.

“પાંચ”:-એકદમ ઉભા થઈને “એક”ની સ્થિતિમાં આવવું.

“છે”:-જમણો પગ આગળ લાવી “હુજ્જ-ચાર”ની સ્થિતિમાં ઉભા રહેવું.

આ પ્રકારનું વંદન ફક્ત રાષ્ટ્રધ્વજનેજ કરવાનું. બીજા કોઈપણ ધ્વજને અગર બીજી કોઈપણ વ્યક્તિને કરવાનું નથી. એ સર્વએ ધ્યાનમાં રાખવું.

“નમસ્તે”ની કવાયત

હુકેમ.

“નમસ્તે”ની રીત:- ‘હુશ્યાર’ સ્થિતિમાં ઊભા રહ્યા પછી.

‘નમસ્તે’:-“એક”:-હુકેમ થતાંજ જમણે હાથ સર્વ આંગળીઓ સાથે રાખી છાતી સરસો લગાવવો, અંગુઠો છાતીએ ટેકવેલો રાખવો, હથેલી જમીન સાથે સમાંતર રાખવી અને માથું કંધક નમાવેલું રાખવું (ધ્વજવંદનના “ત્રીન”નું સ્પષ્ટીકરણ જુઓ).

“દો”:-હાથ બાજુએ લાવીને ‘હુશ્યાર’ સ્થિતિમાં પહેલાંની જેમ આવવું.

“નમસ્તે”ના વખતે હથેલી જમીન તરફ હોય છે આંગળા હૃદયપર મૂકેલાં હોય છે અને માથું નીચે નમેલું હોય છે. આનો અર્થ એવો થાય કે “નમસ્તે” કરનાર “પોતાની જન્મભૂમિનું સ્મરણ કરી અને હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરને સાક્ષી રાખી ધ્વજને, એટલેજ રાષ્ટ્રને જાંદગીમાં ભૂલશે નહિ અને તેને માટે પોતાના પ્રાણનુંયે બલિદાન આપતાં આગળ પાછળ જોશે નહિ.

પાઠ ૧૨ મો.

જયજયકાર.

જયજયકારની રીત હિંદુસ્તાનમાં નવીન છે એવું નથી. પણ તે પરા-પૂર્વથી ચાલી આવેલી છે. ભરતભૂમિની હાલમાં જાગૃત પામેલી જનતાને નિયમનું અને સંગઠનનું વલણ આપનારાઓએ જયજયકાર બદલ પણ કાંઈ નિયમ કરવાની જરૂર છે. ગમે તેને, ગમે ત્યાં, ગમે તેનો, ગમે તે રીતે જયજયકાર કરવો એ તાલીમનું નહિ પણ કેવળ મૂર્ખાઈનું ચિન્હ છે એમ સમજવું. જયજયકાર રાષ્ટ્રનોજ કરવો. રાષ્ટ્રનો જયજયકાર કીધો એટલે રાષ્ટ્ર માટે નિશ્ચિત ઝઝુમનારી વ્યક્તિનો પણ જયજયકાર કીધો જેવુંજ થયું. અનેક વ્યક્તિ મળીને એક રાષ્ટ્ર થાય છે. એટલે કે રાષ્ટ્ર આગળ વ્યક્તિ એ નજીવી છે. મોટી મોટી વ્યક્તિ કરતાંએ રાષ્ટ્ર હંમેશા મોટુંજ છે. તેથી રાષ્ટ્રનો એક વખત નહિ પણ જોઈએ તો ત્રણવાર જયજયકાર કરે પરંતુ વ્યક્તિના જયજયકારને કદીપણ પ્રાધાન્ય આપવું નહિ.

કેલેક ઠેકાણે પ્રાંતાભિમાનથી પ્રેરિત જનતા પોતાના પ્રાંતનો જયજયકાર કરે છે. એમ કરવાથી રાષ્ટ્રની પહેલાં પ્રાંતનું ટકું આગળ ધપાવવાનો અને રાષ્ટ્રને ભૂલવાનો સંભવ રહે છે. તેજ પ્રમાણે આ કારણને લીધે પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે અયોગ્ય સરસાધ ઉત્પન્ન થઈ રાષ્ટ્રને નુકસાન પહોંચે છે. પ્રાંત રાષ્ટ્રનુંજ એક અંગ છે. એટલે કે રાષ્ટ્રમાંજ તેનો સમાવેશ થાય છે, એમ સમજીને કેવળ રાષ્ટ્રનો જયજયકાર કરવો અને પ્રાંતિક જયજયકાર બંધ કરવો.

“ભારત માતાકી જય” “વંદે માતરમ્” આ બેજ જયજયકાર આવી રાષ્ટ્રીય ભાવનાના હોષ હિમાલયથી માંડી કન્યાકુમારી સુધી પથરાયેલા આ વિશાળ દેશના ખૂણેખૂણેથી તેનો ધ્વનિ ગાજવો જોઈએ, એટલેકે આ બેજ જયજયકાર હંમેશા કરવા, એ સિવાય કોઈપણ કરાવવા નહિ. તે અદ્યપર ભુલંદ અને ગગનભેદી અવાજે કરવા જોઈએ; અને તે પણ શીખવવાની આવશ્યકતા છે.

આ જ્યજ્યકાર શીખવવાની પદ્ધતિ:—“ ભારતમાતાકી જ્ય ” એની અંદર “ભારતમાતાકી” એ શબ્દ ધ્વજરક્ષકે બુલંદ અવાજે પ્રથમ બોલવો. અને પછી “જ્ય” એ શબ્દ બીજાં સર્વ લોકોએ ગગનભેદી અવાજે ઉચ્ચારવો. તેજ પ્રમાણે ‘વંદે માતરમ્’માં “વન્દે” ધ્વજરક્ષકે બોલવું અને અન્ય લોકોએ “માતરમ્” બોલવું.

જ્યઘોષ કરતી વખતે અવાજ ખખડાવીને કાઢવાની ખબરદારી રાખવી. રડતા અવાજે જ્યઘોષ કરવો નહિ, કારણ:જ્યઘોષનો અર્થજ એ છે કે આપણે રાષ્ટ્રની બાબતમાં થયેલો હર્ષ બીજાઓને જણાવવાનો છે; અને તે જો જણાવવાનો હોય તો મર્દાઈ ભરેલો, બુલંદ અને ગગનભેદી અવાજજ નીકળવો જોઈએ.

ખાસ લક્ષમાં રાખવાની વાતો

રાષ્ટ્રધ્વજ એ અતિ પવિત્ર અને આદરણીય વસ્તુ હોવાને લીધે તેનું યોગ્ય માન હંમેશા જાળવવું જોઈએ. ઘરનાં ખીજાં ફાટેલાં ગોદડાં જેવું ધ્વજ કાંઈ સાધારણ કપડું નથી. તેની કીમત ખાણ કરતાંએ વગરે છે. આ કારણને લીધે નીચે આપેલી સૂચનાઓ દરેકે હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવી.

૧. ધ્વજને ઘરમાં ક્યાંએ ગમે તેમ નાંખી મૂકીલો કામનો નહિ. તેને હંમેશા સુરક્ષિત અને પવિત્ર ટેકાણે રાખવો. તેને કોઈનો પાણુ પગ લાગે તે કીક નહિ. સાધારણ કાપડની જેમ (હાથ રમાલ, ટુવાલ, ટેબલ ક્લોથ વગેરે માટે) તેનો ઉપયોગ કરવો એટલે તેની અવગણના કરવા જેવું થયું. સારાંશ કે તેને હંમેશા ઘડી કરી સીલબંધ કાચળીમાં રાખવો.

૨. ધ્વજને જમીનનો સ્પર્શ સુધ્ધાં થવા દેવો નહિ. તેની ઘડી અગર ચીપડી કરવાની હોય તો તે અદ્ધર રીતે કરી તેને સ્તંભપર ચઢાવવો.

૩. જુનો પુરાણો ફાટેલો અથવા ઊડી ગયેલા રંગનો ધ્વજ કદી પાણુ સ્તંભપર ચઢાવવો નહિ; તે એવો જો હોય તો એકાદા સંન્યાસીને સમાધિ આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે તેને પવિત્ર જગ્યામાં અત્યંત સન્માન પૂર્વક દાટવો કિંવા વિધિ પૂર્વક બાળવો.

૪. ધ્વજને હંમેશા ફરકતો રાખવો નહિ. તેને સૂર્યોદય વખતે ચઢાવવો અને સૂર્યાસ્ત વખતે નીચે ઉતારી લેવો. આ બેઉ વખતે તેને વિધિપૂર્વક વંદન કરવું જોઈએ. નકકી કરેલી જગ્યાએજ માત્ર તે હંમેશા ફરકતો રહે. આવી રીતે ચાલુ ફરકતા રહેતા ધ્વજને દર દોઢ મહિને બદલવો.

૫. ધ્વજ ફરકતો હોય તે વખતે તેનાં સંરક્ષણ માટે યોગ્ય પહેરો ભરનારની નિમણૂક કરવી; અને આ સંરક્ષણનું કામ વારા ફરતી કરાવી લેવું જોઈએ.

૬. દીવો નીચે પડે એ જોમ અપશકુન છે, તેજ પ્રમાણે ધ્વજનું નીચે પડવું અથવા વાંકા થવું એને અપશકુન થયાં એમ સમજવું જોઈએ.

૭. ધ્વજ ચઢાવ્યા પછી વરસાદ પડવાનો સંભવ હોય તો રક્ષકે તેને વિધિપૂર્વક વંદન કરી નીચે ઉતારી લેવો અને વરસાદ બંધ થતા ફરી ચઢાવવો.

૮. સ્તંભના મધ્યભાગ સૂધી ધ્વજને ચઢાવી ત્યાંજ ફરકતો રાખવો એ સૂતક્રીપાણાનું લક્ષણ છે. દેશનું સૂતક દર્શાવવા માટે ધ્વજ અધવચ્ચ સૂધી ચઢાવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે લોકમાન્ય ટિળકની પુણ્યતિથિ પાળતા હોય ધ્વજવંદનનો સમારંભ કરવો હોય તો ધ્વજ અધવચ્ચે ચઢાવવો જોઈએ.

૯. પ્રત્યેક દેશમાં પોતાના ધ્વજને પ્રથમ પૂજનનું માન અપાય છે; અને અન્ય રાષ્ટ્રોના ધ્વજ પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજની છાંયા નીચે સુરક્ષિત રાખવામાં આવે છે. પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજનું સન્માન કરવું એટલે બીજા રાષ્ટ્રના ધ્વજને (તે મિત્ર રાષ્ટ્ર હોય તો) અપમાન કરવું એમ નહિ. પણ સંબંધમાં રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે એવો નિયમ છે કે પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજની સાથે અન્ય ધ્વજને માન આપવું જોઈએ. પારકો ધ્વજ બાળવો, ફાડવો અથવા તેનું બીજા કોઈ રીતે અપમાન કરવું તે ન માફ થઈ શકે એવ પ્રકારનો ગુનહો છે. માત્ર પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજનું કોઈપણ પ્રકારે અપમાન થય તો કોઈએ પણ તે સાંખી લેવું નહિ, આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખી. જગતના બીજા અનેક ધ્વજ સાથે આપણો ધ્વજ ફરકાવવો હોય તો તેનું સ્થાન સર્વથી ઉચ્ચ અને આગળ પડવું હોવું જોઈએ.

૧૦. કોઈપણ સભામાં વક્તાની અને પ્રમુખન પછવાડે જમણી બાજુએ ધ્વજ ઉંચે ફરકાવવો; વક્તા કે પ્રમુખની સામે તે કદીપણ ફરકાવવો નહિ.

૧૧. ધ્વજ મોટરપર ફરકાવવો હોય તો તે સારો લાગે તેટલા પ્રમાણનો લઘ મોટરની “રેડીએટર કેપ” પર એવો વ્યવસ્થિત અને મજબૂત રીતે મૂકવો કે જોથી તે ફરકતી વખતે નીચે પડી ન જાય. મોટરની અથવા બીજી કોઈ ગાડીની આનુઆનુ ધ્વજ લગાવવો નહિ.

૧૨. ધ્વજપર ચરખા સિવાય કોઈપણ પ્રકારનાં બીજાં ચિન્હ, ચિત્ર, વેલબુટ્ટી, અક્ષરો, ભસ્તકામ વગેરે કદીએ કરવાં નહિ. નકકી કરેલાં ચિન્હ સિવાય બીજાં ચિન્હે હોય તો તેને રાષ્ટ્રધ્વજ કહી શકાય નહિ.

परिशिष्ट १

(१)

राष्ट्रगीत

वन्दे मातरम् ॥ ध्रु० ॥

सुजलाम्, सुफलाम्, मलयजशीतलाम्,
शस्यश्यामलाम्, मातरम्,
शुभ्रज्योत्स्नापुलकितयामिनीम्,
फुल्लकुसुमितद्रुमदलशोभिनीम्,
मुहासिनीम्, सुमधुरभाषिणीम्,
सुखदाम्, वरदाम्, मातरम् ॥ वन्दे० ॥ १ ॥

त्रिंशत्कोटिकण्ठकलकलनिनादकराले,
द्वि-त्रिंशत्कोटिध्रुजैर्धृतस्वरकरबाले,
के बले मा ! तूमि अबले !

बहुबलधारिणीम्, नमामि तारिणीम्,
रिपुदलवारिणीम्, मातरम् ॥ वन्दे० ॥ २ ॥

ध्वजगीत ।

विजयी विश्व तिरङ्गा प्यारा—

झण्डा ऊंचा रहे हमारा ॥ ध्रु० ॥

सदा शक्ति बरसानेवाला,

प्रेमसुधा सरसानेवाला,

वीरोंको हरषानेवाला,

मातृभूमिका तनमन सारा ॥ झण्डा० ॥ १ ॥

स्वतन्त्रताके भीषण रणमें—

लखकर बढे जोश क्षणक्षणमें,

कांपें शत्रु देखकर मनमें,

मिट जाये भयसङ्कट सारा ॥ झण्डा० ॥ २ ॥

इस झण्डेके नीचे निर्भय—

लें स्वराज्य यह अविचल निश्चय,

बोलो भारतमाताकी जय !

स्वतन्त्रताही ध्येय हमारा ॥ झण्डा० ॥ ३ ॥

आओ प्यारे वीरो ! आओ,

देश-धर्मपर बलि बलि जाओ,

एकसाथ सब मिलकर गाओ,

प्यारा भारतदेश हमारा ॥ झण्डा० ॥ ४ ॥

इसकी शान न जाने पाये,

चाहे जान भलेही जाये,

विश्वविजय करके दिखलायें,

तब होवे प्रण पूर्ण हमारा ॥ झण्डा० ॥ ५ ॥

राष्ट्रीय पताका

राष्ट्र-गगनकी दिव्यज्योति राष्ट्रीय पताका नमो ! नमो !!
 भारत-जननीके गौरवकी अविचल शाखा नमो ! नमो !! धृ० ॥
 करमें लेकर इसे शूरमा तीस कोटि भारत सन्तान—
 हँसते हँसते मातृभूमिके चरणोंपर होंगे बलिदान ।
 हा घोषित निर्भीक विश्वमें तिरल तिरङ्गा नवल निशान ।
 वीर-हृदय खिल उठे, मार लें भारतीय क्षणमें मैदान ।
 हो नसनसमें व्याप्त चरित शूरमा शिबीका नमो ! नमो !!
 राष्ट्र-गगनकी दिव्यज्योति० ॥ १ ॥

नव युवकों ! स्वातन्त्र्य-समरमें नवजीवन संचार करो ।
 शस्त्र अहिंसासे दलकर दासता-दुर्गको क्षार करो ।
 शान्ति-क्रान्ति-युगमें हे वीरों ! जीवन-सुमन निसार करो ।
 ऊँचे स्वरसे एकसाथ जननीकी जयजयकार करो ।
 शक्ति देखकर शत्रु शिविरमें मचे सनाका नमो ! नमो !!
 राष्ट्र-गगनकी दिव्यज्योति० ॥ २ ॥

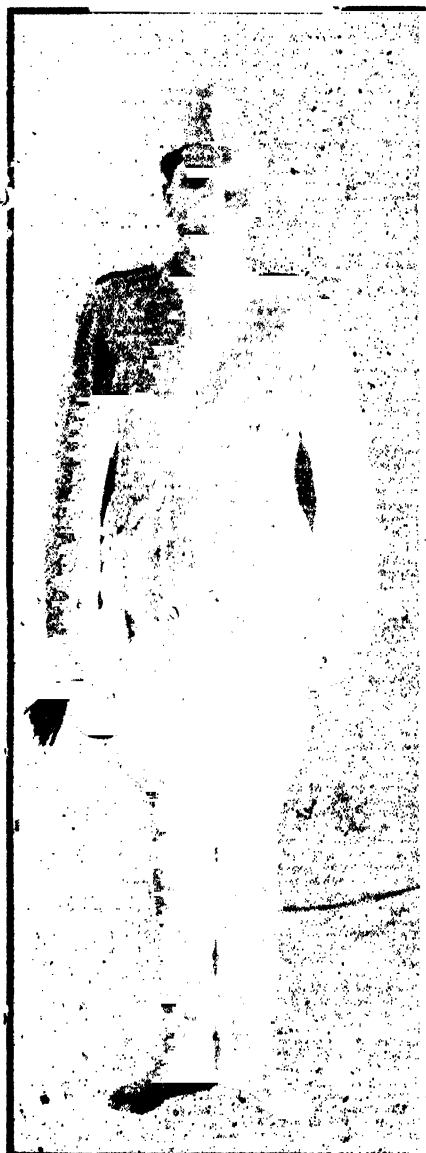
उच्च हिमालयकी चोटीपर जाकर इसे उड़ायेंगे ।
 विश्वविजयिनी राष्ट्रपताकाका गौरव फहरायेंगे ।
 समराङ्गणमें लाल लाडले लाखों बलि बलि जायेंगे ।
 सबसे उंचा रहे, न इसको नीचे कभी झुकायेंगे ।
 गूँजे स्वर संसार-सिंधुमें स्वतन्त्रताका नमो ! नमो !!
 राष्ट्र-गगनकी दिव्यज्योति० ॥ ३ ॥

‘ ध्वजवंदन ’ तथा ‘ नमस्ते ’

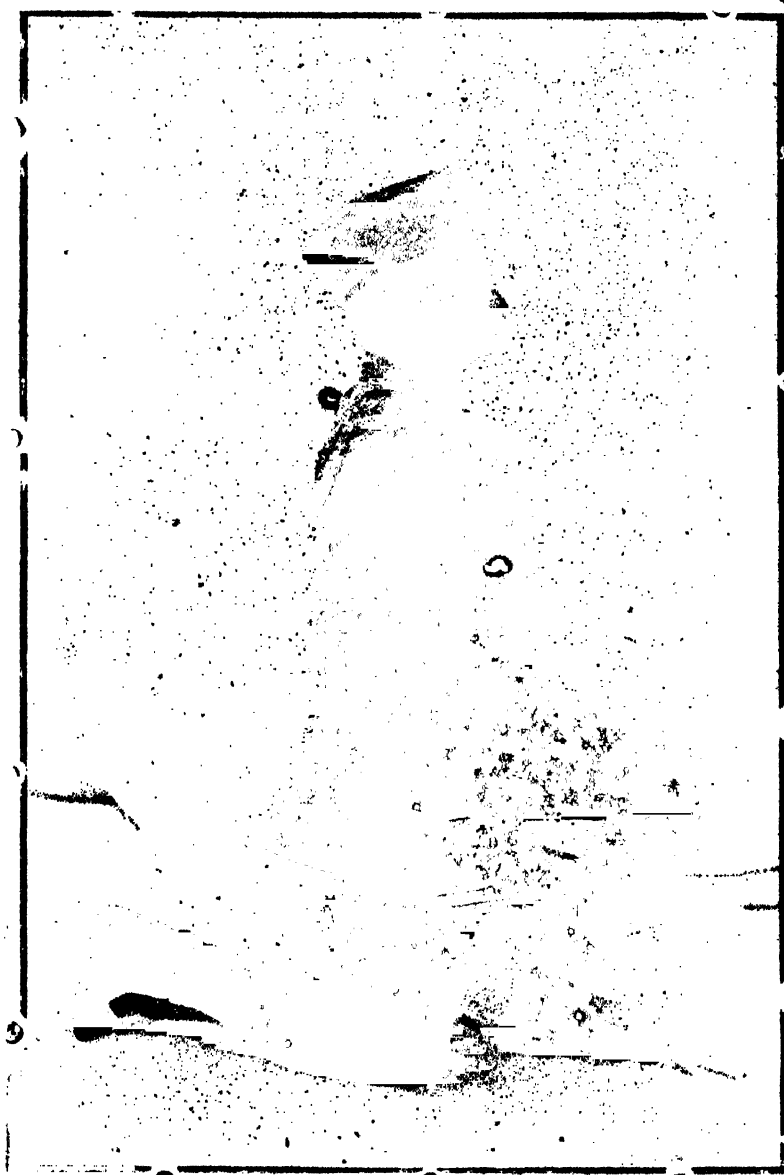
कवायद

चित्र १ “ होश-यार् ”

चित्र २ “ एक ”

चित्र ३-“दो”

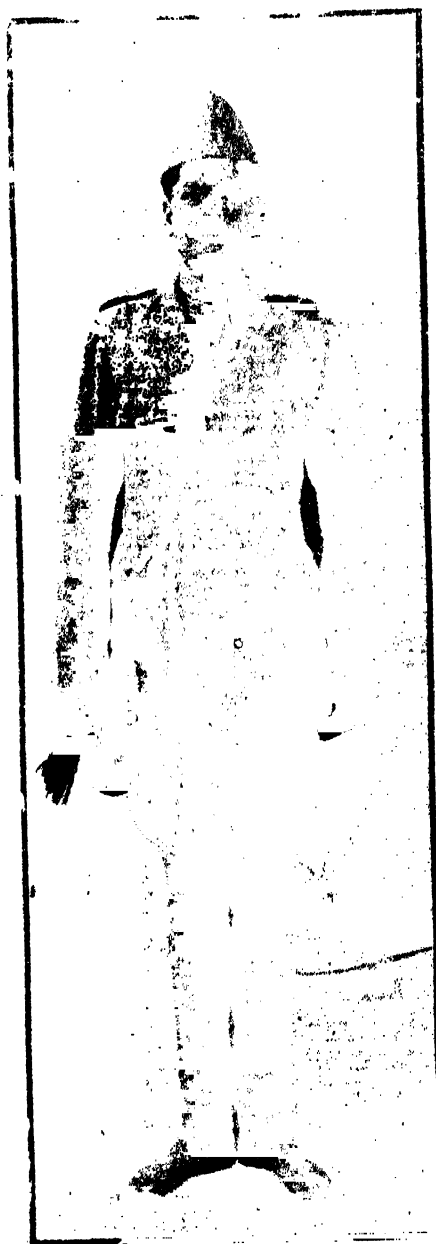
चित्र ४-“तीन” (सामनेसे)

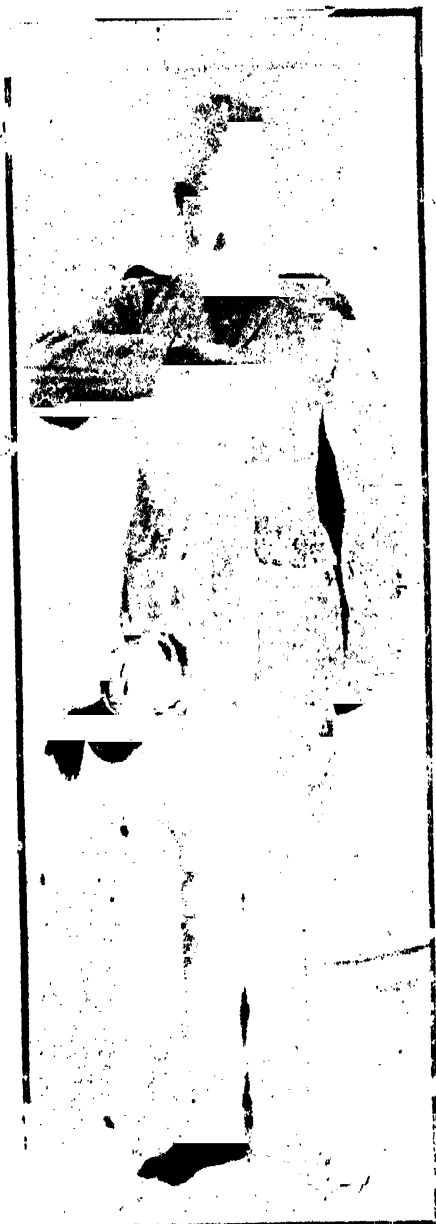
चित्र ५-“ चार ” (बगलसे)

चित्र ६-“ होश-यार ”

चित्र ७-“ नमस्-ते ”

संस्कृत-विज्ञान-संज्ञा-संग्रहः

संज्ञा

संज्ञा

- (१) अक्षरसंज्ञा
- (२) सिद्धिवाचिका
- (३) देवनागरी
- (४) सिद्धिवाचिका
- (५) अक्षरसंज्ञा

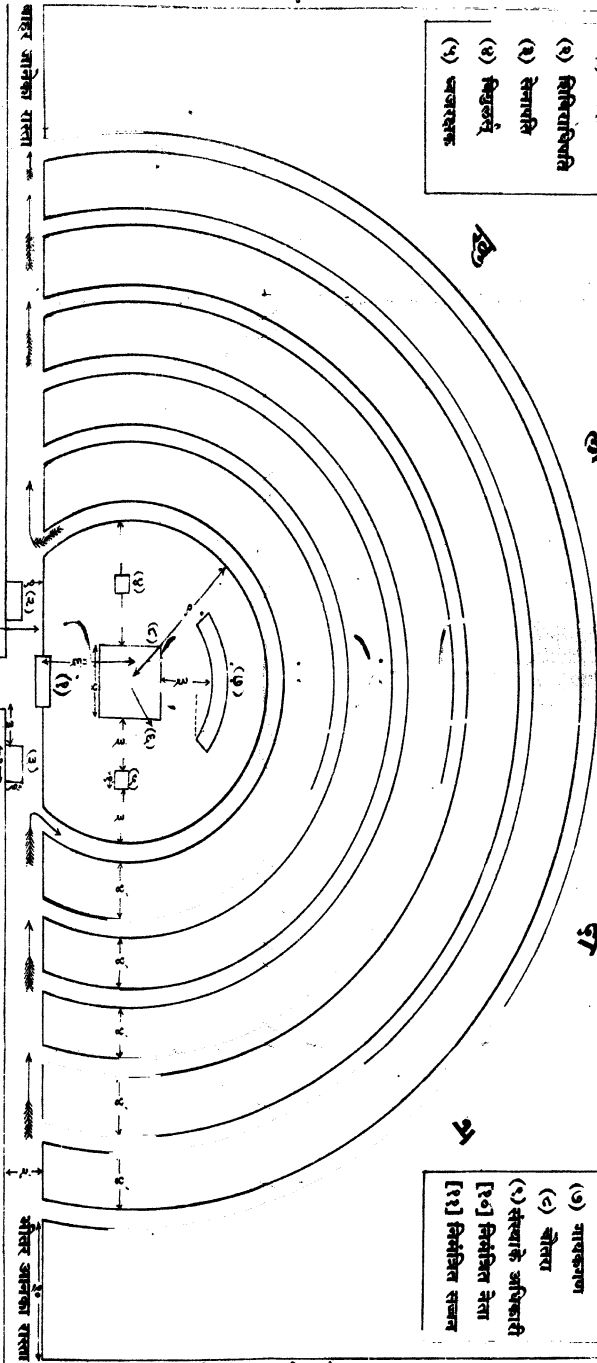
संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

- (१) अक्षरसंज्ञा
- (२) अक्षरसंज्ञा
- (३) अक्षरसंज्ञा
- (४) अक्षरसंज्ञा
- (५) अक्षरसंज्ञा
- (६) अक्षरसंज्ञा
- (७) अक्षरसंज्ञा
- (८) अक्षरसंज्ञा
- (९) अक्षरसंज्ञा
- (१०) अक्षरसंज्ञा
- (११) अक्षरसंज्ञा

संज्ञा

संज्ञा

प्रमाणः-- संज्ञा-संज्ञा = १ इति

संज्ञा-संज्ञा = १ इति

कव्वर किराइन
रामोदय लिखो प्रेस,
सूर्यमहाल, मुंबई.

